

ІСТОРИЯ ТА ІСТОРИОСОФІЯ РЕЛІГІЇ В УКРАЇНІ

О.Саган* (м. Київ)

ПРАВОСЛАВ'Я ДОВОЄННОЇ УКРАЇНИ (1921-1939 рр.): ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Бурхливі події революційного 1917 року сколихнули і церковне життя в Україні. Церковний рух почав набувати досить суперечливого за своїм змістом національно-політичного характеру. В нових політичних умовах активну участь в обговоренні проблем церковного життя брали не тільки клір, але й світська влада, громадські організації та приватні особи, що певним чином політизувало Православ'я. Громадянська війна 1918-1920 років робила всі зусилля церковних активістів та кліру залежними від кон'юнктури влади – діяльність багатьох церковних та біляцерковних організацій припинялася чи ж навпаки відновлювалася за панування певних політичних сил. Лише з початку 1921 року можна говорити про більш-менш чітко окреслені лінії церковного розвитку.

В жовтні 1921 р. як самостійний церковний організм оформилася Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). Наявність агресивної до релігійних переконань більшовицької влади змусила Церкву одразу ж заявити про свій намір бути аполітичною організацією, займатись проблемами тільки церковного і духовного характеру. Проте це не рятувало Церкву від репресій в умовах побудови більшовиками нової держави, в якій місця для Церкви не залишалось.

Проте УАПЦ була не єдиною Церквою в Україні, що зазнала значних утисків з боку влади. Не в кращому становищі були й інші Православні церкви, що існували чи тільки утворилися на той час в Україні. Для цього більшовицькими лідерами була спровокована акція

* Саган О.Н.- кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України.

вилучення церковних і монастирських коштовностей. Але ця акція не була єдиною. Паралельно з нею більшовиками проводилася компанія з розколу православного духовенства. Метою її була підтримка так званої "прогресивної" частини кліру й утиску "реакційної". Завдяки підтримці влади розгорнувся обновленський рух, що трактувався в радянській літературі як реакція парафіян та кліру на "антинародну" позицію патріарха Тихона.

Банкрутство тихонівщини начебто призвело до появи двох основних напрямів у Православній церкві – тихонівського (староцерковники) та обновленського. Останні відмовилися від політики ворожнечі з радянським ладом і виступили також за проведення внутрішньоцерковних реформ з метою "оновлення", пристосування Церкви до нових суспільних умов, що виникли в країні. Більш об'єктивною, на наш погляд, є думка, що розгортання обновленського руху сталося завдяки значній підтримці партійно-державного апарату, якому було вигідно мати абсолютно лояльну до радянської влади Православну церкву.

В Україну обновленський рух проник, ймовірно, влітку 1922 р. Його парафії одразу ж опинилися під захистом органів ДПУ, інших партійно-державних органів. Всіляке заохочення обновленців не могло не супроводжуватися утисками вірних патріарху Тихону кліриків. Однією із перших жертв у компанії розгрому тихонівців в Україні став екзарх Михайло (Єрамов). Незважаючи на його особисту лояльність щодо радянської влади, але зважаючи на виступ проти "Живої церкви", якою були представлені на перших порах обновленці в Україні, він був усунутий від керівництва Церквою 3 січня 1923 р. А через два дні екзарха було заарештовано органами ДПУ. Митрополит був висланий у Москву, а згодом засланий у Туркестан. Подібну участь розділили багато кліриків Церкви.

Типовим явищем стає насильна передача обновленцям православних храмів, які належали тихонівцям. Радянська влада навіть брала активну участь у підготовці собору обновленців у жовтні-грудні 1923 р., кошторис якого було затверджено на засіданні політбюро ЦК КП(б)У [Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГОУ).- Ф.1.- Оп. 20.- Спр.1772.- Арк.- 61-62]. З'їзд у Харкові утворив Українську синодальну церкву на чолі з митрополитом Пименом.

Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У й надалі "опікувала" обновленський рух в Україні. Про це говорить постійне заслуховування у ЦК стану справ у цій Церкві. Зокрема, зазначена комісія 1 березня 1925 р. ухвалила через радянські, адміністративні та

інші органи всіляко обмежувати діяльність тихонівців. Поряд з цим були встановлені всілякі пільги обновленцям – знижені податки, надана допомога у пошуках приміщень тощо. Так, всі види податків з парафій тихонівської орієнтації стягувалися у максимальних (не менше 1 відсотка), а з обновленців – у мінімальних (не більше 0,25 відсотків) розмірах [Там само.- Спр. 2006.- Арк.56]. Проте всі спроби дискредитації прихильників патріарха Тихона не привели до бажаного для радянської влади занепаду цієї Церкви. На початок 1925 р. патріаршої орієнтації продовжували притримуватися майже 6 тисяч парафій, а обновленської вдвоє менше – біля 3 тисяч.

Паралельно з роботою з активізації обновленського руху радянські владні структури не забували і про УАПЦ, на протигагу якій було утворено й активно підтримано церковне угруповання з виразною ідеєю національно незалежної церкви. Його мали очолити "суворо канонічні", з точки зору віруючих, єпископи-українці. Розрахунок був зроблений на те, що значна частина віруючих негативно поставилася до нетрадиційної висвяти В.Липківського та інших єпископів УАПЦ.

Завдяки певній підготовчій роботі, що проводилася ДПУ, у червні 1925 р. у м. Лубнах Полтавської губернії було проведено організаційний собор нового об'єднання, яке назвалося "Братське об'єднання Українських Автокефальних Церков" (БОУАЦ). Очолили цю Церкву архієпископ Іоанікій та єпископи Павло (Погорілко), Сергій (Лабунцев), Сергій (Іваницький) та Феофіл (Булдовський). Щодо ставлення до інших православних угруповань, то лубенський собор проголосив боротьбу з тихонівцями та липківцями і лояльне ставлення до обновленства. За оцінками ДПУ, булдовщина (так за прізвиськом одного з її лідерів в народі називали цю церкву) була лівим крилом тихонівщини, оскільки стала на "шлях активної лояльності у ставленні до радянської влади" [Там само.- Спр. 2006.- Арк.22]. Сфера впливу БОУАЦ поширювалася в основному на Харківщину, Донеччину, Катеринославщину, Полтавщину, Чернігівщину та Поділля і в кращі для Церкви часи її підтримували майже 2 тисячі парафій.

На початку 1926 р. в інформаційній записці ДПУ в ЦК КП(б)У зазначалося, що створення нового угруповання сприяло зміцненню обновленства, оскільки тихонівщина й липківщина змушені були зосередити свої зусилля на боротьбі з новим конкурентом. Зміцненню обновленства сприяли і постанови його Помісного собору, який у травні 1925 р. проголосив автокефалію Української Православної Церкви начолі з синодом. У жовтні цього ж року цю автокефалію

затвердив Всесоюзний собор обновленців. Ці обставини сприяли зростанню громад обновленства. У січні 1926 р. їх кількість сягала вже трьох з половиною тисяч.

Проте наприкінці 20-х років інтерес до обновленського руху втратили не тільки віруючі, але й радянська влада, оскільки він не виправдав надій, які поклалися на цю течію. РПЦ, попри великі втрати, продовжувала функціонувати і домінувати. Радянські органи змінили тактику і основні свої зусилля спрямували на "приручення" тихонівців. Не без допомоги влади наприкінці 1925 р. невелика група ієрархів утворила прорежимну "Тимчасову вищу церковну раду", яку очолив колишній обновленець митрополит Сергій (Страгородський). 13 травня Рада сформула "Тимчасовий патріарший священний Синод", який проголосив місцеблюстителем патріаршого престолу цього ж митрополита. Дуже швидко більшовики визнали цей церковний орган, адже вже з перших днів існування дана течія РПЦ повністю підтримала владу. Більше того, 29 липня 1927 р. Сергій і ще 8 архієреїв звернулися до кліру Церкви з "Декларацією", в якій закликали або переглянути негативне ставлення до радянської влади, або ж відійти від церковних справ [Русское православие: веки истории.- М., 1989.- С.632-637]. Цим самим Сергій і його однодумці фактично освячували не тільки репресії проти дисидентів, але й той розгром Церкви, який їй був вчинений більшовиками. І в ті часи багато хто називав цю фактично нову Церкву "сергіанською ересью".

У березні 1929 р. більшовиками був взятий курс на створення єдиного церковного управління для всіх православних церков СРСР. Можливо, що була навіть таємна домовленість між владою та митрополитом Сергієм щодо цього [Див.: Боцюрків Б. Знищення Української Православної Церкви в Радянському Союзі у 1929-1936 рр. // Сучасність.- 1990.- Ч. 11.- С. 89-90]. Тому не дивно, що вже на початку 30-х років обновленців, як і представників інших релігійних напрямів, все частіше зараховували до табору контрреволюціонерів. Було заборонено випуск часопису "Український православний благовісник". А дещо пізніше, у вересні 1943 р., при призначенні на посаду голови новоутвореної Ради у справах Російської православної церкви, Г.Карпов отримав чітку вказівку від Й.Сталіна ліквідувати обновленську Церкву і злити її громади з РПЦ. Проте аж до смерті у 1946 р. одного із фундаторів обновленства О.Введенського громади обновленців продовжували існувати, в тому числі й в Україні.

З розгромом автокефального руху зник інтерес влади і до церковного угруповання, яке очолював єпископ Феофіл (Булдовський). Ця Церква так і не змогла паралізувати діяльність

УАПЦ і згодом почала зазнавати таких же утисків, як і остання. У зв'язку з утисками керівний центр Церкви був спочатку перенесений до Харкова, а згодом до Луганська. Коли у 1937 р. закрили останню церкву БОУАЦ, її глава повернувся до Харкова і повністю відійшов від церковних справ.

Значно важче було владним структурам "самоліквідувати" УАПЦ, яка на перших порах свого розвитку розглядалася ЦК КП(б)У як альтернатива тихонівщині. Але зростання впливу УАПЦ змусило владу по-новому глянути на цю Церкву. Керівництво ЦК зазначало, що "прихильники української автокефалії при своєму зовнішньому демократизмі ніскільки не ближчі нам, а, навпаки, саме внаслідок своїх спроб примирення з українськими масами, шкідливіші й небезпечніші саме як провідники у селянську масу національно-демократичних буржуазних ідей" [ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп. 2.-Спр.748.- Арк. 161].

Ця оцінка перекреслювала всі прагнення церковного керівництва унормувати правовий статус УАПЦ, зареєструвати її Статут. Не допомагали цьому і декларативні заяви Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) про лояльність до влади, оцінка більшовицького перевороту як "моральної справедливості" і т.ін. На Церкву та її прихильників починаються гоніння: в газетах їх характеризували не інакше, як "націонал-шовіністів", "самосвятів", "людей з петлюрівською фізіономією". УАПЦ звинувачувалася в прихильності до куркулів, яких вона нібито зібрала в церковних радах, в претензіях на керівництво громадсько-політичним життям села. ЦК КП(б)У 13 квітня 1925 р. поставило чітке завдання органам ДПУ "збирати матеріали про антирадянську поведінку керівників ВПЦР з метою публікацій їх в пресі. У практичній роботі посилити репресії стосовно автокефальної церкви" [ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп. 20.- Спр.2006.- Арк. 59].

Значної шкоди авторитету УАПЦ завдали й протиріччя між церковним братством "Церква жива" та ВПЦР. Братство виникло у 1920 р. і планувало займатися питаннями освіти, культурною та видавничою діяльністю. Наприкінці жовтня 1921 р. воно влилося до складу УАПЦ. Наявні архівні документи свідчать, що братство, яке згодом реформувалося у "Діяльно-Христову Церкву" (ДХЦ), було якщо не цілком створене з ініціативи ДПУ, то принаймні активно ним використовувалось для послаблення УАПЦ [Див.: Пилявець Л.Хрещениця ДПУ // Людина і світ.- 1992.- № 5-6].

На початку 1925 р. ВПЦР передала справу керівників ДХЦ до Вищого церковного суду, який 11 лютого виключив їх зі складу

УАПЦ. З цього часу ДХЦ фактично діяла як окрема церковна структура, котра намагалася активно переводити до свого складу парафії УАПЦ. У жовтні 1925 р., не без допомоги ДПУ, в соборі Михайлівського монастиря у Києві розпочав роботу з'їзд прихильників ДХЦ. Серед делегатів було 3 єпископи, 22 священники та 151 мирянин. З'їзд прийняв політичну платформу ДХЦ, відому як "Церковне кредо членів Українського православного братства "Діяльно-Христова церква". З'їзд ДХЦ засудив керівництво УАПЦ і зажадав передачі церковної влади новообраній Раді Всеукраїнської спілки братських об'єднань, яку очолив К.Янушевський. Раді, яка ще називалася ВПЦР-ДХЦ, доручалося не пізніше травня 1926 р. скликати 2-й Всеукраїнський собор УАПЦ.

Розкольницька акція ДХЦ отримала високу оцінку більшовицької преси. Зокрема газети "Комуніст" і "Правда" опублікували вітання учасників з'їзду до керівництва України, охарактеризували опозиціонерів ДХЦ як таких, що проводять дворушницьку політику щодо радвлади та мають зв'язки з контрреволюційними колами в Україні і за кордоном. Спростування, надіслані ВПЦР цим газетам, не були надруковані. Проте розмах руху ДХЦ далеко не відповідав тим завданням, які покладалися на нього органами ДПУ. У 1926 році ДХЦ нараховувала всього біля 300 парафій у восьми округах України [ЦДАГОУ.- Ф.1.- Оп. 20.- Спр.2318.- Арк.5.]. Інертність віруючих у підтримці ДХЦ змусила ДПУ навіть взяти Церкву на своє утримання [Дет. див.: Пилявець Л. Вказана праця.- С. 29]. Низький авторитет ДХЦ в народі і неможливість за допомогою цієї структури розкласти УАПЦ з середини обумовили непотрібність для влади такої структури. Припинення підтримки, в т.ч. і фінансової з боку ДПУ призвело згодом до злиття громад ДХЦ з УАПЦ, яке було остаточно підтвержене 8 листопада 1927 р.

Таким чином, ми можемо констатувати, що робота партійних і державних органів з розколу й ліквідації в Україні православ'я як течії шляхом судових процесів з надуманими обвинуваченнями, всебічної підтримки різних опозиційних до патріаршої, автокефальної Церков напрямів не принесла бажаних для більшовиків результатів. Репресивні органи більшовиків змушені були повернутися до прямолінійних, погромних методів боротьби майже зі всіма релігійними течіями. Дискримінація духовенства, повсякденні утиски з боку ДПУ відігравали не останню роль у тому, що багато священників зрікалися духовного сану. У "Мартирології українських церков" наводяться такі дані про зречення духовного сану: 1927-1928 рр.- 179

осіб, 1928-1929 рр.- 439, 1929-1930 рр.- майже 2 000 [Мартирологія українських церков. У 4-х т.- Торонто-Балтимор.- 1987.- Т.1.- С. 1031]. Після гучної компанії 1922 р. з "вилучення" (фактично грабунку) церков, з кінця 20-х років систематично нищать церковні дзвони та руйнуються храми, закриваються монастирі. Так, в Україні було закрито молитовних будинків: у 1924-25 рр.- 46, 1926 р.- 29, 1927 р.- 58, 1928 р.- 97 [Там само.- С. 908].

Перешкоди у діяльності УАПЦ, яку керівник республіканської партійної організації Л.Каганович охарактеризував як буржуазно-націоналістичну організацію, проявлялися і в тому, що уряд протягом 2,5 років не давав згоди на проведення Великих зборів ВПЦР. У Церкви відбиралися храми, а клірики безпідставно заарештовувалися. Зокрема, півтора місяці провели у в'язниці єпископи К.Малюшкевич, Ю.Жевченко, І.Павловський, майже три місяці пробув під арештом митрополит В.Липківський і т.ін. Уряд дав згоду на проведення Великих Покровських зборів ВПЦР лише тоді, коли отримав гарантії про засудження "нелояльних", "антирадянських" вчинків Президії ВПЦР. Це на деякий час зняло напруження у стосунках УАПЦ і влади. Було зареєстровано статут Церкви, а з січня 1927 р. почав виходити друком місячник "Церква і життя".

Проте це була лише видимість терпимого ставлення до Церкви. Питання ліквідації УАПЦ ДПУ не знімало з порядку дня. Ієрархам Церкви не дозволялося відвідувати церковні округи. Все частіше відкривалися кримінальні справи на кліриків та мирян Церкви. Особливо активно проводилася дискредитація імені глави церкви – митрополита Василя (Липківського). Власне, основною умовою владних структур для скликання другого Всеукраїнського церковного собору, що відбувся у жовтні 1927 р., була відставка митрополита. Собору нічого не залишалось: у разі ігнорування цієї вимоги зібрання негайно б заборонили. Після короткої дискусії з Василя Липківського було знято "тягар митрополичого служіння". Відносна легкість, з якою собор виконав вимогу влади, пояснюється і певним протистоянням глави церкви і ВПЦР, яку на той час очолював єпископ П.Ромоданів. Основна причина розбіжностей полягала в різному баченні ієрархами церкви і ВПЦР принципу соборноправності. Адже в УАПЦ цей принцип іноді зводився до охлократії, коли священник у громаді ставав найманним робітником, требовиконавцем. Це підривало авторитет кліриків та єпископату і викликало критику з боку митрополита. Липківський полишив активну церковну діяльність, але це не врятувало його від трагічного фіналу - засудження до розстрілу у 1937 р.

Починаючи з 1927 р. УАПЦ зазнає постійних втрат своїх кліриків, яким, як "організаторам куркульської революції", "петлюрівським агітаторам в автокефальних рясах", виносяться вироки – від висилки до розстрілу. Широко була використана для нищення УАПЦ і сфабрикована справа "Спілки визволення України" (СВУ). Остаточо закінчено розгром УАПЦ у січні 1930 р. 29-30 січня терміново зібрані єпископи та близько 40 священників змушені були "засудити контрреволюційну діяльність Церкви" за минуле десятиліття та ухвалити постанову про її саморозпуск. "Надзвичайний собор мусить визнати,- зазначалося в прийнятій ухвалі,- що УАПЦ, як тепер це остаточно виявилось, протягом 10 років свого існування була явно вираженою антирадянською контрреволюційною організацією... З церковних амвонів проповідувалися національно-політичні ідеї, які різко розходилися з ідеологією Церкви..." [Комуніст.- 1930, 6 лютого]. Ця "соборна" ухвала майже дослівно повторює доповідну ДПУ про УАПЦ, що була подана слідству в час проведення процесу над СВУ. Через місяць після закінчення собору був заарештований і згодом засуджений до 8 років концтаборів митрополит Миколай (Борецький).

Одразу ж після закінчення собору з ініціативи архієпископа Київського Малюшкевича в приміщенні церковної ради відбулася нарада кліру та мирян, на якій йшлося про те, щоб не розпускати парафій ліквідованої УАПЦ й організувати нову Церкву з іншою назвою [Зінченко А. Благівістя національного духу.- К., 1993.- С.241]. Ініціативна група утворила Всеукраїнський організаційний церковний комітет начолі з архієпископом Іваном Павловським. Наявність значної кількості автокефальних парафій змусила владні структури 9 червня 1930 р. дозволити цьому комітетові звернутися до уцілілих українських парафій і закликати їх об'єднатися в єдину церковну організацію. У листопаді пройшли єпархіальні собори, на яких обрано єпископів та священників.

9-12 грудня 1930 р. у Києві відбувся надзвичайний собор. Делегати його ще раз засудили минулу діяльність провідників УАПЦ, переглянули деякі положення, що були прийняті на соборі 1921 р. З назви Церкви було вилучено слово "автокефальна". Главою УПЦ було обрано архієпископа Івана (Павловського) з титулом митрополита Харківського і всієї України. До Харкова – тодішньої столиці республіки – було перенесено церковне управління. Коли у 1934 р. Київ знову стає столицею, то сюди, за розпорядженням влади, повернувся й владика Іван. Але репресії проти кліру та вірних Церкви не припинялися. В 1934-1935 роках були закриті практично всі кафедральні храми. Незабаром митрополит переїхав до Черкас і

припинив релігійну діяльність. На 1936 р. практично всі ще не зліквідовані владою автокефальні громади змушені були перейти до Російської православної церкви.

За логікою речей, відкритий погром майже всіх православних течій в Україні мав би пом'якшитися після березневої 1930 р. постанови ЦК ВКП(б) "Про боротьбу з викривленнями в партійній в колгоспному русі", у котрій зазначалося, що "ЦК вважає за необхідне відмінити неприпустимі викривлення партійної лінії в галузі боротьби з релігійними забобонами... Ми маємо на увазі адміністративне закриття церков без згоди переважної більшості села, яке приводить звичайно до посилення релігійних забобонів..." [Пашенко В. Православ'я в Україні.- Полтава, 1995.- С.175]. Але, як і більшість постанов радянської влади, цей документ був лише далекою від практичного втілення політичною декларацією. З середини 30-х років набув розмаху новий політичний курс, котрий виявив себе у нечуваних репресіях. Обґрунтуванням цього курсу була теза Сталіна про загострення класової боротьби в міру розвитку соціалізму.

У вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив "безбожну п'ятирічку" – до кінця 1937 р. в СРСР мали бути ліквідовані всі конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Але головну увагу владні структури зосередили на економічних утичках кліру. Разом з "куркулями" влада намагалася "розкуркулити і служителів культу". І це розкуркування проводилося під виглядом податкового тиску. Служителів культу намагалися обкласти майже всіма податками у максимальних розмірах, щоб вони не могли виконати поставлені вимоги. І тоді у них конфісковувалося майно, а сім'ї - виселялися [Дет. див: Хандрос Б Дорога з храму, або як це робилося в нас, на Україні // Україна.- 1992.- № 28; Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий // На пути к свободе совести.- М., 1989 та ін.].

Отже, курс комуністичної партії та держави щодо Православної церкви після захоплення України більшовицьким режимом визначався тут (як і в цілому по СРСР) партійними інтересами, політичними амбіціями партійного та державного апарату, лівацькі настрої яких певною мірою зумовили нинішню дегуманізацію українського суспільства. Для виконання своїх завдань влада активно використовувала репресивно-каральний апарат. Наприкінці 30-х років можна говорити про практично повну ліквідацію Православної церкви на території як радянської України, так і СРСР у цілому. З 1935 р. перестав функціонувати Священний Синод, більшість з членів якого знаходилася у в'язницях та концтаборах. На території радянської

України не було жодного православного єпископа. Відкрито ворожий курс більшовиків щодо релігії і церкви – характерна закономірність існування СРСР довоєнних років.

З початком Другої світової війни від антицерковної політики більшовиків почала потерпати і приєднана у вересні 1939 р. Західна Україна. Зазначимо, що радянська історіографія всіляко викривлювала змістовний аналіз стосунків радянської держави і церкви у передвоєнні роки і подавала значне зниження релігійної активності вірних Православної церкви 1939-1941 рр. як наслідок соціалістичних перетворень. Проте, як це не парадоксально, навіть фашисти, в умовах зростаючого руху опору новим окупантам, в цілому були більш людяними у ставленні до Православної церкви і релігії взагалі, аніж більшовики. Репресії останніх майже повністю паралізували діяльність Церкви не тільки в Україні, але й по всьому СРСР. Досить сказати, що на весь Радянський Союз на початок 1939 р. залишалось лише біля 100 православних парафій і на волі було всього чотири ієрархи – Сергій (Страгородський), Олексій (Симанський), Миколай (Ярушевич) і Сергій (Воскресенський).

На радянській території України у 1939 р. не було жодного єпископа, в той час як на захоплених радянськими військами землях їх було п'ять – архієпископи Олександр (Іноземцев) та Олексій (Громадський) і єпископи Антоній (Марченко), Симон (Іванівський) і Полікарп (Сікорський). Незважаючи на це, патріарший місцезблуститель митрополит Сергій віддав перевагу архієпископу (згодом митрополиту) Миколаю (Ярушевичу), надавши йому титул архієпископа Волинського й Луцького та екзарха Західної України і Західної Білорусії.

РПЦ одразу ж почала активно висвячувати нових єпископів, зокрема було висвячено єпископів Дамаскіна (Малюту) і Пантелеймона (Рудика). Така поспішність говорить про те, що перед Церквою було поставлене чітке завдання з боку радянських владних структур – сприяти асиміляції нових земель. Тобто на нових територіях паралельно проходили два процеси – зняття з реєстрації громад та репресії проти кліру Церкви й уніфікація всіх уцілілих православних громад на платформі митрополита Сергія (Страгородського).

На приєднаних територіях одразу ж почав реалізовуватися традиційний курс комуністичної партії щодо Церкви, хоча і в деяких специфічних виявах: непомірне оподаткування громад і священників, конфіскація церковного майна та земель, закриття храмів, арешти кліру тощо. Специфіка ж полягала в активному витісненні української

мови з богослужінь, заміни її церковнослов'янською з російською вимовою. Одночасно чинився тиск на місцеве духовенство, архієреїв з метою їх переходу в юрисдикцію Московської патріархії. Тому, незважаючи на те, що такий перехід – компетенція Помісного собору, на якому вирішувалося б питання про зміну церковної юрисдикції, у Кремлі вважали, що згоди архієпископа Олексія (Громадського), інших єпископів на перехід достатньо, аби перевести у своє підпорядкування всі релігійні громади. З числа українських єпископів лише Олександр і Полікарп відмовилися підпорядкуватися Московській патріархії. Від розправи їх врятувала війна. Але до нападу фашистської Німеччини повністю асимілювати нові парафії патріарша церква не встигла.

К.Недзельський (м. Херсон)

ІВАН ОГІЄНКО ПРО РОЛЬ РЕЛІГІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ЖИТТІ

Іван Огієнко (1882-1972), відомий також як Митрополит Іларіон, в своїх наукових та богословських працях велику увагу приділяв розробці питання про роль та місце релігії в національному житті українців та їх етнічній самоідентифікації. Без перебільшення можна стверджувати, що проблема національної єдності українського народу виступає одним з ключових принципів усіх історіософських міркувань відомого науковця й богослова. Якщо метою духовного життя українця, згідно з його поглядами, є служіння Богові, то метою державного чи земного життя є віддане служіння своєму народові. Мета небесного і мета земного шляхів, перетинаючись у житті певного угруповання людей через життя окремих його представників, породжують унікальний сплав духовної єдності, ім'я якому "народ" або "нація". Релігія (віра) в процесі трансформації анархічного натовпу у духовно інтегровану і впорядковану національну цілісність виконує роль перетворювача недосконалої від природи душі людини в досконалу.

Таким чином, на думку І.Огієнка, найважливішою умовою виникнення такої державно- і культурно-спроможної людської єдності як народ або нація є звеличування окремих людських душ світлом релігійної віри. Нація, як цілісна єдність, починається з окремих її представників - духовних лідерів (священиків та ієрархів), здатних прикладом свого відданого Богові та народові життя позитивно впливати на душі тих її

представників, які шляхом вдосконалення через віру набувають можливості існувати в контексті нації, не руйнуючи, а лише зміцнюючи її. Мабуть з цієї причини в працях І.Огієнка чітко простежуються такі важливі для націотворення теми, як теми відносин між лідером та натовпом, натовпом та народом (нацією), духовно досконалою і духовно недосконалою людиною. В цьому ж таки річищі міркувань його цікавить проблема досконалої і недосконалої релігійної віри. І тут він займає послідовну, краще сказати - непримиренну позицію, вважаючи, що лише православна віра забезпечує повною мірою збереження народом своєї національної тотожності. "Православна Віра - то Віра національна з істоти своєї, і власне вона здавна вже ясно навчає, як треба жити, щоб не винародовитись, щоб бути корисним членом своєї нації" [Іларіон, митрополит. Книга нашого буття на чужині.- Вінніпег, 1956.- С. 8]. І.Огієнко був переконаний в тому, що Константинополь сприяв розвитку місцевих церковних особливостей і спокійно ставився до національного розвитку православних церков, а Рим натомість завжди прагнув до уніфікації та інтернаціоналізації шляхом підпорядкування окремих церков єдиному центру. Якщо на Заході йшов процес об'єднання церков, то на Сході має місце автокефальність. Підпорядкування Ватикану, вважав український релігійний діяч, нівелює національні культури, тому унія приховує в собі загрозу денационалізації українського народу. "Україна була й буде - рано чи пізно - тільки православна. І тільки тоді вона стане міцною, єдиною, соборною і досягне мрій своїх. Інакше такою вона не буде!" [Іларіон, митрополит. Візантійська культура й Україна // Віра й культура.-1953.- №2.- С. 7].

В основу механізму реалізації своїх націотворчих ідей Іван Огієнко покладає принцип виховання "національно сильних характерів" – "справжніх українців". Його цікавлять люди національно свідомі, а національна свідомість визначається не стільки інтелектом, скільки характером. І справа тут не лише в тому, що релігія передусім апелює до ірраціональної сфери свідомості людини, намагаючись так спрямувати її волю, щоб вона в своїй діяльності керувалася лише гуманними нормами і принципами моральності. Тому те, що він на перший план виводить проблему формування національно сильних характерів, а не інтелектуально розвинутих особистостей не є випадковістю або банальним недоглядом. Є всі підстави стверджувати, що це цілком свідомо позиція І.Огієнка. На користь цього твердження свідчить, зокрема, його несприйняття реформ Петра I - "великого гонителя і руїни Церкви" (за його характеристикою).

Позиція І.Огієнка стає зрозумілішою, якщо розглядати її під кутом зору методологічної рефлексії з праці "Психологія народів та мас"